

Morfémarendszerezésünk vitás kérdéseiről

I. Előjáróban megjegyezném, hogy a Magyar Nyelvőrben több írásom is foglalkozik e témával (Az inkorporáció kérdéséről a magyarban: 1997: 62–71, A szóképzés kompozicionális jellegéről: 1997: 470–5, A szó szerkezeti és derivációs elemzése: 1999: 483–95, Hány esetük van a magyar főneveknek?: 2003: 308–13, A morféma újradefiniálásának szükségessége: 2004: 187–95, Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban: 2004: 326–39). Jelen cikkemben – TOMPA JÓZSEFhez hasonlóan (Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk: Nyr. 1964: 439–49) – morfémarendszerezésünk legáltalánosabb kérdéseire keresem a választ. T. SOMOGYI MAGDÁhoz csatolkozva (Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. [Bp.], 2000.) én is vallom, hogy „nyelvünket nem önmagában, hanem már a meglévő általános nyelvészeti tapasztalatok, eredmények ismeretében célszerű vizsgálunk úgy, hogy mindig kellően érvényesüljenek a magyar nyelv sajátos, specifikus vonásai is” (i. m. 10). LADÁNYI MÁRIA (MNyTK. 100. Bp., 2003. 363) SOMOGYI MAGDA könyvéről írt ismertető recenzióját azzal zárja, hogy a szerző eredményei „az új magyar nyelvtan, ill. a strukturális magyar nyelvtan (3. kötet) megoldásaihoz állnak közel. Ez mindkét irányban megnyugtató, hiszen az említett két kötet szerzői részben T. SOMOGYI MAGDÁétól eltérő érvek alapján jutnak hasonló végeredmé-

nyekre, és ez megerősíti a szerző következtetéseinek az elfogadhatóságát”. Engem azonban nemcsak SOMOGYI MAGDA megoldásai, hanem a „Magyar grammatika” (MGr.), az „Új magyar nyelvtan” (ÚMNyt.) és a „Strukturális magyar nyelvtan” vonatkozó kötete (StrMNyt. 3.) is vitára ösztönöztek eddig is és készítenek most is. Toldalékaink rendszerezését csak a morféma általános rendszerezése keretében vélem megvalósíthatónak. A fő problémát én abban látom, hogy a különböző szempontú és szintű rendszerezések nem határolódnak el egymástól. KIEFER FERENC (A kétféle igemódosítóról. In: MNyTK. 100. Bp., 2003.) például úgy véli, hogy az *újságot olvas, földre szállás* típusú szerkezetek „komplex igei jelentést” hordoznak, „az igemódosító és az ige szemantikai egységet alkotnak” (177), „összetételként viselkednek: a szerkezet két eleme nem választható el egymástól” (184). A *Péter újságot külföldi utazásai alatt nem olvas, Földre- és tengerre szállás* szerkezetek elfogadhatósága azonban kétségesessé teszi ennek az elméletnek az életben tarthatóságát.

II. A szóelemtan (morfemika) helye a szóalaktanban (morfológiában). KIEFER FERENC (ÚMNyt. 188) hangsúlyozza, hogy az alaktan helye egy egységes nyelvelírásban különböző lehet. A MGr.-ban (35–64) a LACZKÓ KRISZTINA és KESZLER BORBÁLA által írt „Alaktan” című részben a következő főcímeket találjuk: „Az alaktan tárgya és alapkategóriái”, „A tőtípusok”, „A toldalékok”, „A morfémaszerkezetek”. TRÓN VIKTOR (Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan. Bp., 2001. 127) többdimenziósnek nevezett háromdimenziós morfológiáról ír, amely a klitikum-megjelenést (pl. ang. *don't*), a szó inflexiók osztályát és az adott szóalak lexéma paradigmáját határozza meg. KIEFER FERENC (StrMNyt. 3: 51) megállapítja, hogy „a morfológiának a szintaxisal és a fonológiával szemben nincs a morfológiai jelenségek egészét felölelő elmélete”. Felsorol hat olyan elméletet, amely szerinte a mai morfológiakutatásban fontos szerepet játszik. Ezek a temp-látum-morfológia, a szószintaxis, a ragok mint funkcionális kategóriák, a kiterjesztett „szó és paradigma” modell (Extended Word-and-Paradigm: EWP; e szerint a ragozásban nincs szükség a morféma fogalmára, a morfológia szigorúan szóalapú, a ragokat és képzőket morfoszintaktikai szabályok vezetik be, amelyek helytelen alakokat is generálnak, a szóképzés a szótárban történik, a morféma, illetve az affixum fogalmának felhasználása nélkül; „a képzett szavaknak nincs összetevős szerkezetük, mivel ilyen összetevős szerkezetre sem a fonológiának, sem a szintaxisnak, sem pedig a szemantikának nincs szüksége”), a szétosztott morfológia (Distributed Morphology: DM), a természetes morfológia.

A morfológia tárgyára vonatkozó javaslatom egy szóelemtanból (morfemikából) és szófajtanból álló két főrészes szóalaktan. A szóelemtanon belül a következő 4 fő fejezetet különböztetem meg: 1. morféma rendszerezés, 2. szóalakképzés, 3. szóképzés és 4. szóösszetétel. A szófajtanban az anyag elrendezése szófajok szerint történik.

III. Morféma rendszerezés. – A morfémiának ebben a részében a két legfontosabb feladat a morféma meghatározása, valamint a gyökérmorfémák (radixok), a toldalékmorfémák (affixok) és a toldalékszerű gyökérmorfémák (affixoidok) szétválasztása, osztályozásuk szempontjainak a megállapítása.

1. A morféma meghatározása az európai nyelvek nyelvtanaiban alapján véve azonos. (Vö.: A szóelem v. morféma a nyelv legkisebb jelentéshordozó egysége. Morphem ist die kleinste bedeutungstragende Einheit der Sprache. Morpheme is the smallest meaningful unit in a language. Морфема – это минимальная значимая часть языка.) A morfémadefiníció módosítására vonatkozó javaslatom a következő (Nyt. 2004:

189): A morfémák a szavak és szóalakok szerkezetének bármilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró, legkisebb aszimmetrikus formai egységei.

Ez a meghatározás a morfémákat egyértelműen a szavakhoz köti; a szavak egymorfémás szerkezetűek is lehetnek. A tartalmi és a formai oldal viszonyában a morfémát elsősorban formai szerkezeti egységnek tekinti, vagyis az egymással formai tekintetben semmiféle kapcsolatban nem lévő morfémák (pl. az angol főnevek többes számát képező *-s*, *-en* stb. morfémák) szinonim jelentésű különböző morfémák, s egy morféma többjelentésű is lehet. A *vár-Ø* igealak egy zérója például jelölheti a jelen időt, az egyes számot, a harmadik személyt, a kijelentő módot, s nem szükséges három (sőt négy?) zérót feltüntetnünk, ahogy ezt pl. a MGr.-ban (2000: 49) és TNyt.-ban látjuk (1: 153). E meghatározás kiszélesíti a tartalmi oldal (Inhaltsseite) értelmezését, amelynek bármely típusú jelentése vagy funkciója is lehet. A morfémák definíciójában az aszimmetrikus jellemzés nemcsak azt jelenti, hogy a formájuk és tartalmuk közötti megfelelés aránya távolról sem 1 : 1, hanem azt is, hogy vannak nemcsak rendszeresen ismétlődő, hanem egyedi (unikális) morfémák is (*hent-es*, *kura-fi*), amelyek csak egyetlen szóban fordulnak elő, szegmentálhatóságukat a velük használatos morféma más szavakban történő ismétlődéses megjelenése biztosítja. A morfémák oszthatatlansága sem zár ki beékelődési, csonkítási, bővítési, helyváltoztatási lehetőségeket, mivel egységüket szemantikai oszottság esetén formai egységük, formai oszottság esetén pedig szemantikai egységük továbbélése biztosítja: *Balaton* ↔ *Bal-csi*, *fagyalt* ↔ *fagy-i*, *el* van *szakadva*. Ennek tükrében nem fogadható el KIEFERnek az a vélekedése, hogy a névelőtlen tárgyas szerkezetek nem nominalizálhatóak, „mivel a tárgyrag törlése elméletileg nem igazolható” (2003. i. m. 183): *újságot olvas* → **újságot olvasás*; vö.: *Újságolvasás a legkedvesebb időöltése szabadsága idején*.

A hiányolt elméleti magyarázatot talán éppen KIEFER FERENCnél (Uő. szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Bp. 2003. 201) találjuk meg, aki igen helyesen megállapítja, hogy „a magyar nyelvnek vannak agglutináló tulajdonságai, mégsem nevezhető agglutináló nyelvnek, mivel sem a főnév-, sem pedig az igeragozás nem teljesen agglutináló jellegű”. Kiegészíthetjük azzal, hogy a tárgyas szerkezetek nominalizációja sem az, sőt még logikátlan vagy kétértelmű képződmények is lehetségesek, mint például *árvízvédelem* (nem az árvizet védjük), *József Attila szavalása* ('József Attila szaval' vagy 'József Attila verseit szavalják'). KIEFER ugyanis úgy véli, hogy az agglutináló nyelvekben „minden morfémának egy és csakis egy morf felel meg, és minden morf egy és csak egy morfémát testesít meg”. Én tisztán agglutináló nyelvet nem ismerek. A magyar példái nem szerencsések, mivel nem igazolják az előbbi jellemzést. A *felismerhetetlenségig* szóalakban (ezt ő alakzatnak nevezi) az ún. morfémák és konkrét megvalósulásai (az ún. morfok) között kölcsönösen egyértelmű megfelelést talál, megfelelkezve a *-ság*, *-atlan*, *-hat* morfokról. A főnévragozásban viszont „a birtokos személyragok két morfémát fejeznek ki egyszerre: a személyt és a számot, pl. a *házad* szóalakban (ez már nem alakzat) az *-ad* toldalék a 2. személyt és az egyes számot, a *házatok* szóalakban az *-atok* toldalék a 2. személyt és a többes számot jelöli” (KIEFER in: *A magyar nyelv kézikönyve*. Bp., 2003. 201). Ha elfogadjuk a többjelentésű szavak, képzők, előképzők létezését, akkor miért tagadjuk ezt meg a ragoktól? Csak epidigmatikai szinten (PETE: Nyr. 2004: 192–3) tételhetünk fel két morfémát, szintagmatikai és paradigmaticai szinten a személyragok egy többjelentésű morfémában fejezik ki a birtokos személyt és számát, és egy másik morfémában a birtok számát. A *-ság/-ség* toldaléknak az ÉKsz. 9 jelentését tünteti fel (vö. PETE: Nyr. 2004: 190).

2. A szógyökér és a toldalékok szétválasztása. – Az egyértelmű és következetes használat érdekében szükségesnek tartom az *abszolút tő* elnevezés helyett angol, német, francia és orosz stb. mintára a *szógyökér* (*root*, *Wurzel*, *racine*, *корень*) műszó használatának meghonosítását. (Az ÉKsz.-ban a *szógyök* régies jelentésben 'olyan föltételezett ősi [szóelem], amelyből más szavak v. toldalékok keletkeztek', a *gyökszó* pedig a szófejtésben az etimont: valamely szó őstét [primary formation] jelöli, amelyből a szó származik.) A toldalék latin eredetű neve *affixum*. A magyar nyelvtudományban az ilyen latinos alakok honosodtak meg. Javasolom, hogy helyettük az angolban, németben, oroszban is honos *affix* stb. rövidebb változatot használjuk. Mindezeknek a műszavaknak a használata csak megszokás kérdése.

A) A szógyökér meghatározása. – KENESEI ISTVÁN (StrMNYt. 3: 92) arra mutat rá, hogy a magyar nyelvben az uralkodó „szóalapú morfológia mellett, amelyben a szóképzés és -ragozás szó nagyságú elemeken működik, létezik a »tő alapú morfológiának« is egy kisebb szelete, amely az önálló szóként nem elemezhető nyelvi elemeken hajtja végre e műveleteket”: *gyógy-ít*, *könyör-ög*, *patt-og*. Tőnek ő csak ezeket, az általa félszóknak vagy félszópróbát teljesíteni nem képes kötött formáknak nevezett szóelemeket nevezi, amelyek nála az „ún. passzív, fiktív vagy fantomtövek, amelyekhez felismerhető képzők járulnak, pl. *fesz-ül*, *fesz-ít*, *fesz-eng*, *fesz-es*, *fesz-élyez* stb” (i. m. 81). Ezeket a töveket a független és függő szavakkal állítja szembe. Ha nincs a szógyökérnek a toldalékoktól némiképp független önálló meghatározása, akkor az is előfordulhat, hogy nem tudjuk, melyik része a szónak a gyökér. T. SOMOGYI MAGDA (i. m. 102) például jogos kritikával illeti H. VARGA GYULÁT, aki a *gyógy-*, *tév-* kötött gyökereket prefixeknek tekinti. A nyelvek többségében – agglutináló vagy flektáló voltuktól függetlenül – azonban lehetséges a szógyökér és a toldalékok kölcsönös függőségén, egymásrautaltságán alapuló meghatározás: A szógyökér a rokon szavak további morfémákra nem osztható közös része, amely egy szócsalád jelentésmagvát fejezi ki. Egy egyedi szó gyökerének nincs különélő jelentése: *hent-es*.

1. A szógyökerek típusai használatuk szerint. – A nyelvészeti szakirodalomban (pl. HEIDRUN PELZ, *Linguistik für Anfänger*. 7. Aufl. Hamburg, 1975. 116) már elég régen megkülönböztetnek szabad és kötött morfémákat (*freie und gebundene Morpheme*, *free and bound morpheme*, *свободная и связанная морфема*). A szógyökerek általában önálló használatot is megengedő szabad morfémák, de sokkal gyakrabban lehetnek kötöttek, mint a toldalékok szabadak (*Az izmusok története a festészetben*). A Kenesei-féle *passzív*, *fiktív*, *fantomtövek* elnevezések helyett a *kötött tő* műszó sokkal találóbb, és ugyanakkor általános nyelvészeti szempontból is kompatibilis. A fenti meghatározás szemszögéből lényegtelen, hogy a gyökérmorféma önálló (általában az) vagy pedig kötött morféma. A különbség köztük csupán az, hogy a kötött gyökérnek nincs valamilyen típusú toldalék nélküli alakja. Vö.:

<i>asztal</i>	<i>itt</i>	<i>ír</i>	–	–
<i>asztal-i</i>	<i>itt-en</i>	<i>be-ír</i>	<i>fesz-ül</i>	<i>patt-og</i>
<i>asztal-os</i>	<i>itt-eni</i>	<i>ír-ás</i>	<i>fesz-es</i>	<i>el-patt-an</i>
<i>asztal-ka</i>	<i>le-ír-ás</i>	<i>meg-fesz-ít</i>	<i>patt-int</i>	

Az egyedi (unikális) szógyökerek vagy önállóan használt szavak (*ki*, *mi*, *és*) vagy pedig az ismétlődő toldalékok alapján egyértelműen szegmentálhatóak: *hent-es* – *kés-es*, *bér-es*, *dúvad* – *vad-as*. Jelentésük csak a társzavakkal együtt határozható meg.

2. Lehet-e két kötött gyökér egy szóban? – ANTAL LÁSZLÓ (A formális nyelvi elemzés. Studium könyvek 44. Bp., 1964. 91–2) az *így*, *úgy*, *itt*, *ott*, *hogy*,

hol, ide, oda, ki, mi szavakat két kötött morfémára tagolja. Az etimológiai elemzésben ez a tagolás helytálló. Leíró szempontból mindez a tisztán formális elemzés elégtelenségét bizonyítja.

3. *Van-e gyökér vagy szóelem, amely nem morféma vagy morf?* – KENESEI ISTVÁN (StrMNyt. 3: 84) úgy véli, hogy az ún. ikerszavas összetételek ismétlődő és/vagy rímelő tagjait még morfémáknak sem tekinthetjük, mivel nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincs, de valójában jelentésük sem. Azonban a *girbe-görbe* szóban a *girbe* a *görbe* szógyökér variánsa (morfja). A kötött szógyököknek, a variánsoknak általában nincs önálló használatuk: *hó* : *hav-as*, *bokor* : *bokr-ok*. A *szablya görbe kard* : *Ez a girbe-görbe kard még játéknak sem jó* összetevése azt mutatja, hogy az utóbbi kard kisebb-nagyobb görbületeket tartalmazó kard, amelyben a *girbe-* elem a kisebb görbületeket jelöli. Az igei ikerszavak mindkét összetevőjét ragozhatjuk, hasonló képzőket tehetünk hozzájuk: *Mindnyájan ízeztünk-mozogtunk. Egész nap lőt-fut. A hivatalban nagy volt a lótás-futás.* A főnévi ikerszavaknak azonban általában csak az utolsó tagját ragozzuk: *Temérdek lótás-futással jár a dolog.*

4. *Transzfixek.* – A magyar összetett főnevekben a szógyökök néha egymással felcserélhető transzfixek, amely felcserélés azonban megváltoztatja a szó értelmét (éppen ezért transzfix és nem ambifix): *munkabér* – *bérmunka*, *üvegszem* – *szemüveg*, *világhír* – *hírvilág*, *körtánc* – *tánckör*, *nádcukor* – *cukornád*, *díszkapu* – *kapudísz* stb. A *birtokrész*, *vagyonrész* és a *részbirtok*, *részvagyon* között viszont én nem érzek jelentésbeli különbséget. (Vö. az angolban: *come out* 'kijön' – *outcome* 'eredmény, kimenetel'). Itt jegyzem meg, hogy a ragozott szóalakok ragjai az ún. hiposztázis 'szóalakok szófaji átcsapása' folyamatában transzfixként szóképző morfémává válhatnak: *télen, ősszel, tavasszal, délben, oroszul*.

5. *Az összetett igeik ambifix és nem ambifix szógyökei.* – É. KISS KATALIN (StrMNyt. 1: 118) hangsúlyozza, hogy „egy összetett vagy képzett szó elemei nem válhatnak el egymástól”. A régebbi magyar összetett igeik (*mennydörög*, *helytáll*, *jótáll*, *egyetért*, *létrehoz*, *ellentmond*, *létrehív*, *létrejön*, *helybenhagy*, *jóváír*, *jóváhagy*, *jóvátesz*, *sikraszáll*, *véghezvisz*, *végrehajt*, *alábbhagy*, *alábszáll* előtagjai egyik helyesírási szótárban sem kapnak 'ígekötő' minősítést. Ezek a szavak tehát összetett igeik, amelyeknek az első elemei használatuk szerint helyüket változtatható ambifixek. Vö. *Létrejött a megállapodás.* – *Nem jött létre a megállapodás.* Vannak azonban olyan összetett igeink is, amelyeknek szógyökei nem ambifix jellegűek, vagyis nem válnak el. Az ilyeneknek az első gyökere toldalék nélküli főnév: *vendégszerepel*, *kárpótol*, *szakdolgozik*, *hangszigetel*, *hőszigetel*, *távírányít*, *végkielégít*, *végrendelkezik*, *szakfelügyel*, *bérelszámol*. – *Nálunk nem vendégszerepeltek.* MINYA KÁROLY (Az elvonással keletkezett összetett ige mint neologizmus: Nyr. 1997: 283–9) megállapítja, hogy ezek az összetett morfémaszervezetű igeik nem összetétel útján, hanem képzett összetett főnevekből (*vendégszereplés*, *végrendelkezés*, *hőszigetelés*, *kárpótlás*, stb.) elvonás útján keletkeztek. Ebből én arra következtetek, hogy mivel a főnevek, melléknevek összetett elemei nem válnak el, így a belőlük képzett igeik összetevői sem. Az alanyi jelentésű előtag a *mennydörög* összetett igében unikum az egész magyar nyelvben. Ennek az igeének tagjai is elválhatnak, elváláskor azonban a *menny-* előtag mindig határozott névelővel használatos, vagyis az összetétel szétesik egy főnévre és egy igrére: *Már erősen mennydörgött, amikor elindultunk.* – *Dörgött a menny, amikor elindultunk. Még nem dörgött a menny, amikor elindultunk.* Az én nyelvérzékem szerint a *Még 'nem mennydörgött, amikor elindultunk* változat is elfogadható.

Az összetett igeik státusát illetően KIEFER FERENC fent említett, 2003-ban megjelent írása mellett töprengésre készítetett FORGÁCS TAMÁS „Grammaticalisation and preverbs”

(ALH. 51. 2004: 45–84) című tanulmánya is. E két cikk szerzőjénél fel sem merül az összetett igék létezésének a lehetősége (vö. FORGÁCS: „Certain adverbial elements, used autonomously at first, were subsequently degraded into items of a bound grammatical category”: i. m. 45). Náluk minden határozószós összetétel igekötős ige, ahogy ez lényegében az 1961-ben megjelent, DEME LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL által szerkesztett „Helyesírási tanácsadó szótár”, valamint e szótár DEME LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL és TÓTH ETELKA szerkesztette „Magyar helyesírási szótár” (Bp., 1999., 2004.) kissé átdolgozott útmutatósaiban és szójegyzékeiben is található. A 2004-es kiadásban például a *továbbfejleszt* igekötős ige, a *tovább képez*, *tovább szolgál* szó szerkezet, de a *továbbképzés*, *továbbszolgáló* variánsok viszont már egybeírt szóösszetételek. A *végig* határozószó. A magyar nyelvtudomány jelenlegi felfogása szerint határozószavas összetett igék nem lehetésegek, csak igekötős igék, annak ellenére, hogy az igekötő nem egy nyelvtanunkban különálló szófaj. A *végigáll* igekötős ige, a *véghezvisz*, *végbemegy* igék viszont már nem azok, annak ellenére, hogy mind a három szó első eleme az önállóan is használt *vég* főnév esetragos változatai: *végcéll*, *Ez hát a vég!*, *A vonat végére értünk*. Összetett igéknek én azokat az igei jelentésű szavakat tekintem, amelyekben legalább két törmorféma vagy azok változatai szófaji hovatartozásuktól, képzésük produktivitásától és elválhatóságuktól függetlenül kimutathatóak. Ellentmondástól mentes leírásra csak úgy juthatunk, ha például a *végkielégít*, *végrendelkezik*, *végigáll*, *végigharcol*, *végbemegy*, *végbevisz*, *véghezvisz*, *végakar* szavak szerkezetüket tekintve mind összetett szavak. Ha van *abba*, *abban*, *abból* közös szógyökérrel rendelkező szócsaládunk, *köz*, *össz* toldalék nélküli szógyökérünk (*közjölét*, *közizlés*, *összjáték*, *összbevétel*, *összbenyomás*), akkor az *abbahagy*, *abbanmarad*, *közbeszól*, *közétesz*, *közécsap*, *összeállt*, *összebeszél* szavak morfémaszerkezete is összetett ige. Nehezen magyarázható, hogy a *továbbhalad* miért igekötős ige, az *összébb húz* pedig miért nem lehet az?

B) A toldalékok meghatározása. – Minden olyan morféma, amely nem tartozik a szógyökérhez, toldalék (affix). VELCSOV MÁRTONNÉ (MMNy. 88) megjegyzi, hogy a toldalékok „nem alkotnak szótározható egységet, csak a grammatika tartja számon őket”. Az ÉKsz. számos toldalékot szótároz. A németben a DUDEN értelmező szótára (1989., 2003.) szintén szótároz toldalékokat. Egyetértek LACZKÓ KRISZTINÁVAL (MGr. 39–40), aki a morfémaok osztályozása során megállapítja, hogy a törmorfémák és a toldalékok „csak egymáshoz képest értelmezhetők, vagyis a törmorféma [azaz a gyökérmorféma] az, amelyhez az affixumok járulnak, az affixum pedig az, ami a törmorfémához [gyökérmorfémához] járul. Ez az egymáshoz való értelmezhetőség alapvető a megkülönböztetésben, de nem zárja ki azt, hogy azokat a nyelvi elemeket, melyek nem állhatnak más nyelvi elemekkel, kirekesszük a morfológiai tipizálásból”. A nem toldalékolható formáknál „olyan tövekről beszélhetünk, amelyeknél bármilyen affixum megjelenése tilos”. A magyarban nem toldalékolható gyökérmorfémát szinte lehetetlen találnunk. A *jaj* például morfémaokra nem bontható gyökérszó, de toldalékolható: *jajgat*, *feljajdul*; *Oh, nem hallod-e a nép jaját?* (Madách). Sőt még archaikus fokozása is előfordul: *jaj-a-bb annak, mely ősi nyelvétől fosztatott meg* (Kölcsey). A *nem* és az *igen* gyökérszók is toldalékolhatók: *Nem-e-t / Igen-t mondott*, *igen-lés*, *igen-lő*, *nem-leges*. Vö. még: *á-tól zé-ig* (v. *cettig*), *Aki á-t mond, mondjon bé-t is*. Metanyelvi használatban pedig bármely szót toldalékolhatunk: *Írj ide egy és-t!*

C) A toldalékok osztályozása. – T. SOMOGYI MAGDA (i. m. 12) szerint „a ’toldalék’ nyelvtanainkban szinte mindig szuffixum értelmű”. A későbbiekben azt olvassuk nála, hogy „a MMNYR. megjelenése óta kiadott nyelvtanokban egyaránt megtaláljuk a képzők, a jelek és a ragok elkülönítését”. Ez az osztályozás azonban csak az utótoldalékokat (posztfixekeket) veszi figyelembe. Az általános nyelvészetben

a toldalékok osztályozása ennél bonyolultabb. Osztályozhatjuk őket a szógyökérhez viszonyított helyzetük, használatuk, funkciójuk, jelentésük, gyakoriságuk, produktivitásuk és származásuk szerint.

1. A toldalékok pozicionális osztályozása. – A toldalékok a szógyökérhez viszonyított helyük szerint lehetnek előtoldalékok (prefixek: *ki-jár*, *ki-járat*, *ki-járási*), gyökerek közti interfexek (*bar-o-gráf*, *ocean-o-gráfia*), utótoldalékok (szuffixok 'szóképzők', jelek 'formaképzők', unifixek 'jelek és ragok kötőhangzói' és ragok [flexiók]), valamint toldalékok feletti prozódiai egységek, szuperfixek (*vajaskifli* 'vajjal süttött kifli' – *vajas kifli* 'vajjal megkent kifli'; *orvosfeleség* 'orvos felesége' – *orvos feleség* 'olyan feleség, aki orvos'; *délfelé ebédelünk* – *dél felé mentek*). Gyökérbe ékelt infix és gyökéren belüli forma- vagy szóképző értékű hangzováltozás a magyarban nincs. Az *-n*, *-m*- morféma infixként elég gyakran szerepel a latinban: *vi-n-c-o* 'gyözők', *vi-n-c-ere* 'győzni' alakban, de már nincs a *vic-i* „győztem”, *vic-tum* 'legyőzött' alakban. Vö. még: *ru-m-p-o*, *rup-i*, *rup-tum* 'el/tör'. A többes szám jele egyes angol összetett főnevekben az első tagra kerül: *looker-on* 'néző' → *looker-s-on*. Gyökéren belüli hangzováltozással képezhetjük az angolban egyes főnevek többes számát (*man* – *men*, *foot* – *feet*), egyes igék múlt idejét (*drink* – *drank* – *drunk*).

2. A toldalékok használat szerinti osztályozása. – A toldalékok használatuk szerint szinte mindig kötött morfémák, igen ritkán szabad használatúak is lehetnek: *Az izmusok története a festészetben. Az ultrák terrorcselekményei. Bejössz? – Be.* A prefixek a magyarban helyüket változtatható ambifixek, ritkán képzővel párban használt konfixek: *Megállapodtak. – Nem állapodtak meg. Be-dutyi-z, meg-sánt-ul.* A németben a hangsúlyos igei prefixek mindig elválhatnak, a magyarban viszont a már elvált prefixek a logikai hangsúly tekintetében többnyire hangsúlytalanok. Vö. az angolban: *Did you say disinterested or uninterested? – Dis.* (SYLVIA CHALKER – EDMUND WEINER, *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Oxford, 1994. 241).

3. Az előtoldalékok, illetve prefixek problematikája. – A MGr.-ban (55) „a **prefixum** olyan toldalék, amely a tő előtt helyezkedik el”. Ebben a műben csak két prefix van: a felsőfok *leg-* és a túlzófok *legesleg-* jele. A szerzők valahogy megfeledeztek az idegen eredetű szavakban található rendszeresen ismétlődő szóképző prefixekről: *a-morális, a-szimmetria, de-formálódik, re-infekció, re-inkarnáció, reprodukál, ultra-hang, ultra-modern, un-szimpatikus, un-praktikus.*

Az igekötőkről írták sikeresen megvédett kandidátusi értekezésüket H. VARGA GYULA (A magyar nyelv prefixum típusú elemei, különös tekintettel az igekötőkre; 1993.) és SZILI KATALIN (Az igekötőről és az igekötős igeről; 1994.). Utóbbi szerző a tézisekben az igekötők értelmezésének 3 típusát különbözteti meg: 1. önálló lexéma, 2. képzővel rokon félig kötött morféma, 3. igei affixum, helyzetét tekintve képzői tulajdonságokkal rendelkező prefixum. A MGr.-ban (264–7) az igekötő a határozószókkal rokon, de a *viszonyszók* önálló csoportjába tartozó önálló szófaj, amely BALOGH JUDIT jellemzése szerint egyrészt prefixum jellegű jelentésmódosító szóelem, másrészt határozószószzerű összetételi előtag, harmadrészt morfológiai természetű szerkezet alkotására képes viszonyszó (264). KIEFER FERENC és LADÁNYI MÁRIA (StrMNyt. 3: 453–518) jellemzése alapján „az igekötők a magyarban nem prefixumok, mivel az igével nem alkotnak szétválaszthatatlan egységet ... az eldöntendő kérdésekre adott válaszban önállóan szerepelnek” (i. m. 459). A megoldást a szerzők abban látják, hogy az igekötőket *igemódosítók*-nak (*preverbum*-oknak) nevezik. A StrMNyt.-ban (1: 127) egy szintaktikai elemzés során először É. KISS KATALIN nevezi az igekötőket – ahogy maga is elismeri, „némi pontatlanul” – igemódosítóknak. Ugyanitt a KIEFER FERENC által írt részben két alfejezet címében is találkozunk időhatározót jelölő *időmódosító* műszóval (829, 847). É. KISS

(StrMNyt. 1: 117) szerint „az igeikötő mondatatlanilag önálló, hiszen önállóan mozoghat”. Hagyományaink szerint mondatatlanilag egy vagy több morfémából álló szó akkor önálló, ha egymaga valamilyen főmondatrész vagy bővítmény funkciójában képes megjelenni. A *Gábor megoldotta a nehéz feladatot – Gábor nem oldotta meg a nehéz feladatot* mondatok állítmánya ugyanaz, és a prefixes ige jelentésbeli és szintaktikai egysége is megmarad. É. KISS (StrMNyt. 3: 119) harmadik lehetőségként az igeikötőt úgy tekinti, mint egyet az ige vonzatai közül: „a feltételezett mondatnani, hangsúlyozási és szemantikai szabályok pontosan úgy érintik az igeikötőt, mint az ige többi vonzatát”. A kötet szerkesztője, KIEFER FERENC, jó tíz évvel később viszont – igen helyesen – úgy véli, hogy „a pusztá névszói igemódosító mindig vonzata az igeének, az igeikötő nem az” (A kétféle igemódosítóról. MNyTK. 100. Bp., 2003. 177).

Mindezekhez több megjegyzés kívánkozik. 1. Leíró rendszerezésünk szerint az igeből képzett főnevek, melléknevek nem verbumok, s ezekben a szavakban az „igeikötők” nem elváló morfémák: *kijárat, bejárat, átjárás, átjáró, kijárási tilalom*. 2. Az igeikötős igeik szótári alapformája a prefixes alak. 3. A szerzők összekeverik a toldalékok pozicionális és használatuk szerinti osztályozását. Ez utóbbi szempontú osztályozás nem írhatja felül a korrelációs függőségi elv szerinti, a toldalékok gyökermorfémáktól függő pozicionális osztályozását. 4. Elfogadhatatlannak tartom a morfémaelemzésnek a szintaktikai elemzéssel való összetévesztését. Egyébként a toldalékoknak szinte mindegyike így vagy úgy módosítja a szógyökér vagy a szótő jelentését, funkcióját, lehetővé teszi új szó vagy szóalak képzését. 5. Többnyire nem szerencsés, ha valamely más nyelv nyelvtudományából átveszünk egy műszót más típusú jelenségek jelölésére, különösen akkor, ha tekintettel vagyunk az idegen nyelvek oktatására is. Az angolban a *modifier* ’módosító’ műszó szintaktikai terminus, amelynek a magyar hagyományos nyelvtan szerinti megfelelője a *bővítmény*. (Vö.: „**Modification** is a general term; nouns are typically modified by adjectives, adjectives and adverbs by adverbs, and so on.”; „**Modifier**: A dependent element, normally a word, that affects the meaning of another element, normally the headword.”; CHALKER–WEINER i. m. 244, 245.) 6. Annak kevés értelmét látom, hogy az eddigi közérthető „névelőtlen tárgy” elnevezést felváltjuk az angol nyelvészetben járatlanok számára új elmélet tartozékának tűnő „pusztá igemódosító” terminussal, amely további elmélkedések alapjául is szolgálhat, nevezetesen: a névelős tárgyesetben álló főnevek miért nem vonzatai az igeének. A prefixek megváltoztathatják egy ige vonzatát (*válaszol a kérdésre – megválaszolja a kérdést*), a prefixek nem vonzatai az igeének, a névelős és névelőtlen tárgy pedig egyformán vonzata. A határozott névelős tárgy viszont megváltoztatja az ige ragozási típusát is. (Az alanyt viszont nem tekintem az ige vonzatának, mert a főnévi igenévvel nem kérdezhetünk az alanya: *ismerkedni vkivel – *ismerkedni ki*.)

Én annak örülnék, ha az „igeikötő/preverb(um)” elnevezést a „régies” szavak közé sorolnánk, elszakadnánk csak az igeikkel kapcsolatos vizsgálatuktól és lemondanánk az igeikötő ilyen-olyan szófajként való bemutatásáról, mivel az helyét változtatható ambifix használatú szóelem. T. SOMOGYI MAGDA úgy véli, hogy az igeikötők „csak a toldalékok rendszerén kívül helyezhetők el” (i. m. 13), de hangsúlyozza, hogy „nyelvtanírásunknak mindenképpen újra kell gondolnia a prefixumokkal kapcsolatos álláspontját” (i. m. 102). Ezen elgondolkodva a megoldást abban látom, hogy a jelenlegi „igeikötőket” szét kell választanunk prefixekre és valamilyen szócsaládba tartozó határozószókra, amelyek önálló mondatrészként is szerepelhetnek vagy pedig összetett szavak komponensei. Prefixekhez talán csak a többnyire egyszótagú ragtalan, szócsaláddal nem rendelkező morfémákat lenne jó sorolnunk, vagyis azokat, amelyeknek szógyökér volta vagy határozószói használata leíró szempontból egy szócsaládon belül nem bizonyítható. (Az orosz prefixek többsége az előjárószókkal rokon.) Ezek rendszeresen előfordulnak igeikben,

főnevekben és melléknevekben; vö. **van ki*, **fel van*, **el van*, **le van*; de: *újra elment*, *újra itt van*. Az *újraválaszt*, *újráéleszt*, *újjászervez*, *újjáalakít* szavaink tehát legyenek összetett igék. (Az *újév*, *újbor*, *újjótika*, *újjgazdag*, *újjhold* szavaink összetett voltát senki sem tagadja, gondolom, nemcsak azért, mert nem igei szófajról van szó.)

É. KISS KATALIN (StrMNyt. 1: 117) megjegyzi, hogy „az igekötős ige jelentéstanilag gyakran nem is bontható elemekre”. Példája a *berüg* ige. Az ÉKsz. (1972., 2003.) a *be-* prefixnek 11 jelentését szótározza. A 10. jelentése ’valamely ételből, italból nagy fokot elérve fogyaszt’ (ebben a jelentésben önmagukban nem használt igékkel is előfordul): *beebédel*, *besöröz*, *becsiccsent*, *bekáfol beszél*, *beszív*, *beszop*, *berüg*. Ebben a szótárban a *rüg* igének négy jelentése van, 3. jelentése ’bizonyos mennyiséget kitesz’. A ’lerészegetdik’ jelentés ebből a jelentésből ágazhatott el. A *Péter berügött / nem rügött be* összevetése pedig ennek az igének a tagolhatóságát bizonyítja. É. KISS felteszi a kérdést: „ha semmi különbség nem volna például a *kivesz* és a *kivételez* igék szerkezete között, hogyan magyaráznánk meg eltérő mondattani viselkedésüket? Vö.: *Ki vett ki valamit? / Ki kivételezett vkivel?*” A *kivesz* és a *kivételez* ige morfémaszerkezete között a morféma számában valóban van különbség, de ez nem ad magyarázatot arra, hogy a *kivételez* ige igekötője miért nem válik el, s miért válik el a vele teljesen egyező morfémaszerkezetű *felvételez* ige igekötője például a *Ki vételezi fel a kenyeret a század számára?* mondatban, s miért nem válik el az *Ebben az évben ki felvételizik az egyetemen?* mondatban. A magyarázat roppant egyszerű, azonban nem az igék morfémaszerkezetében rejlik, hanem azok képzésében. A *vételez* ige a katonai nyelvben használt szó, s ebből képezték a *felvételez* igét. A *kivételez* ige a *kivétel*, a *felvételizik* viszont a *felvétel* főnévből képződött. A főnevek, melléknevek prefixei pedig – mint láttuk – nem válnak el.

3. A todalékok (affixok) és a gyökérszerű todalékok (affixoidok) megkülönböztetése. – A nyelvészeti szakirodalom affixoidoknak (ang. *semi-affix*) azokat a gyökérmorfémákat nevezi, amelyek a szóképzőkhöz hasonlóan számos új szó képzésében vesznek részt. (Vö.: Н. В. ВАСИЛЬЕВА и др., Краткий словарь лингвистических терминов. Москва, 1994.: „Аффиксид: Корневая морфема, выступающая в составе ряда слов в роли аффикса – суффикса или префикса.”)

A) Prefixoid. – (Ném. *Präfixoid: Halbpräfix, präfixähnlicher Wortbestandteil*, pl. *Hauptstadt, Hauptgewinn*; or. *префиксид*). Prefixoidnak vagy prefixszerű előtoldaléknak (T. SOMOGYI MAGDÁNÁL: prefixumszerű előtag; ő azonban nem határolja el a prefixeket a prefixoidoktól, l. i. m. 102) nevezem az olyan többnyire egyszótagú ragtalan gyökérmorfémát, amely a formailag vele egyező szógyökértől kissé eltérő jelentésben rendszeresen számos szóban egy gyökérmorféma előtt használatos: *főváros*, *főnyeremény*, *főorvos*, *főhadnagy*, *főigazgató*, *főút*, *főbejárati*. Az *újráéled* típusú ragos előtagú képződményeket jobb lenne inkább összetett szavaknak tekintenünk, különösen akkor, ha az ilyen szavak első eleme önálló mondatrészként is használatos: *újra* ’ismét’ *dolgozik*, *újra választanak*; *Alá ird a neved*, *ne mellé!*, *alánéz*, *aládúcol*, *aláértékel*, *alábecsül*; *továbbáll*, *Tovább áll, holott leülhetne*. Az *agyonra dolgozza magát / agyondolgozza magát*; *a tönk szélén áll*, *fatönk*, *tönkretesz*, *tönkretétel* szavak és szerkezetek összevetése azt bizonyítja, hogy van egy *agyon* és egy *tönk* szógyökerünk. Az *agyonver*, *tönkretesz* típusú képzések gyakorisága alapján az ilyen szógyökereket is tekinthenénk prefixoidoknak, prefixeknek azonban nem.

B) Suffixoidok. – A suffixoidok (ném. *Halbsuffixe, Suffixoide*; or. *суффиксид*) képzőszerű szógyökerek: *Nagyn é*, *kétféle*, *sokféle*, *különféle*, *célszerű*, *fehérnemű*, *nőnemű*, *falubeli*, *sokrétű*, stb. (Vö. a németben: *sinnvoll, bedeutungsvoll, gehaltvoll; Baustoff, Grundstoff, Bildungstoff* stb.)

IV. A szóalakképzés-elemzés. – A szakirodalomban szintetikus, analitikus és szuppletív szóalakképzést különböztetnek meg.

1. Szintetikus szóalakképzés. – Szintetikus szóalakképzés esetén a szót (hagyományos elnevezése *relatív szótő*, ang. *stem*, ném. *Stamm*, fr. *thème*, or. *основа*) és a szóalakképző toldalékokat/affixokat (a jelet [a formaképzőt], a ragot, a formaképző prefixet) választjuk el egymástól.

A) A **szótő** (ném. *Stamm*, ang. *stem*, fr. *thème*, or. *основа*) egy szóalaknak jelek (formaképzők), ragok és szóalakképző prefixek nélküli része, amely az adott szó lexikai jelentését fejezi ki. A szótő egybeeshet a szógyökérral (*asztal-t, asztal-hoz, meg-ír-t-a*), de lehet szóképző toldalékokat tartalmazó képzett szó is: *asztalos-sal, leír-ná, elálló-gál-t-a-m*.

B) A **szóalakképző toldalékok** morfológiai kategóriákat kifejező szóalakokat képeznek. Típusai a következők: formaképző prefixek, formaképző szuffixok (jelek), ragok, unifixek 'köthangzók', szuppletív szógyökér + jel.

1. A **formaképző prefixek** felső- és túlzófokot (*legalsó, legeslegalsó*), valamint befejezett szemléletű igéket képeznek (*ír → megír, olvas → elolvas*). A mellénevek felsőfokát általában a középfokból, túlzófokát pedig a felsőfokból képezzük, ahogy ez részben például a szerbben is történik: *cmap 'öreg' → cmap-uj-u 'öregebb' → naj-cmapuju 'legöregebb'*.

A prefixek a magyarban az esetek többségében többfunkciósak (szinkretikusak): nemcsak befejezett igepárokat képeznek, hanem a befejezettség kifejezése mellett szóképző funkciójuk is van: tárgyatlan igét tárgyassá tesznek (*beutazta az országot*), megváltoztatják a mozgást jelölő cselekvések irányát stb. A mozgást jelölő befejezett igék folyamatos párját a prefix pozíciója képezi. Vö.: *Lejöttem a lépcsőn és megbotlottam. – Jöttem le a lépcsőn és megbotlottam.* (PETE: Nyr. 1994: 232–44.)

2. A **formaképző szuffixok** a magyarban jeleknek nevezik. A jelek valamely szófaj alaktani kategóriáit vagy pedig egy alaktani kategórián belüli alkategóriát képeznek, de az adott szóalak ragozásakor – ha az ragozható – a ragozási paradigmában (a képzőkhöz hasonlóan) végig megmaradnak. Ennek a meghatározásnak a következő jelek felelnek meg: 1. a többes szám *-k* jele: *erdő-k*; 2. a birtoktöbbsesítő *-i* jel: *erdő-i*; 3. az állítmányi *-é* birtokos jel: *Péter-é, lányaim-é, öv-é-k*; 4. a középfok jele: *-jo-bb, idős-b Kiss Péter*; 5. a múlt idő *-t/-tt* jele: *ír-t, olvas-o-tt*; 6. a felszólító mód *-j* jele: *maradj*; 7. a feltételes mód *-na/-ne* és *-ná/-né* jele: *lát-na, en-ne, meglát-ná, megen-né*; 8. a főnévi igenév *-ni* jele: *olvas-ni*; 9. a melléknévi igenevek *-ó/-ő, -t/-tt, -andó/-endő* jelei: *olvas-ó, nyer-ő, megír-t, elhagy-o-tt, elolvas-andó, befizet-endő*; 10. a határozói igenevek jelei: *-va/-ve, -ván/-vén*: *olvas-va, men-ve, elolvas-ván, beesteled-vén*.

A magyar nyelvudományban élénk viták folytak és folynak a jelek terjedelméről. Elsősorban azt kellene eldöntenünk, hogy melyek a kritériumai egy új szónak. A szóképző szuffixok és a szóalakképző jelek (formaképzők) elhatárolása talán nem olyan nehéz, ha képesek vagyunk a szavak és alakjaik megkülönböztetésére.

a) Az **igenevek problematikája.** – Az antik nyelvek nyelvtanaiban ragozott és nem ragozott igealakokat (*verbum finitum* és *verbum infinitum*) különböztetnek meg. KESZLER BORBÁLA (Nyr. 1995: 302) érdekesnek találta, „hogyan az igeneveket egyetlen európai grammatika sem tartja külön szófaji kategóriának, hanem mindenütt az igével együtt tárgyalja őket. Valószínűleg azért, mert az indoeurópai nyelvekben az igenév sokkal fontosabb szerepet tölt be az igeragozásban, mint a magyarban”. E szerepnek a foka azonban az egyes nyelvekben eltérő. Az orosz igenevek használata például több vonatkozásban megegyezik a magyarral. Az igék összetett jövő idejét a jelenleg uralkodó felfogás szerint a magyarban két külön szófajba tartozó szóval képezzük, ami igazán unikum

az európai nyelvek nyelvtanaiban: két külön szófaj képezi egy harmadik szófaj szóalakját. Az oroszban ez egy időbeli segédigével és a főnévi igenévvel történik, de a németben is így van. Az oroszban a szenvedő szerkezetekben melléknévi igeneveket használunk, a magyarban határozói igeneveket. A magyarban, de az oroszban sem mondhatjuk például, hogy **Az unokák elmenvén, megvacsoráztunk*. A ragozott igealakokat és az igeneveket az azonos szófaji kategoriális jelentés (amely az igenevek esetében kiegészül), az azonos vonzat, a prefixeknek melléknévi és határozói igenevekben történő elválhatósága „tartja össze”: *Ez a feladat nem oldható meg/nem megoldott. Helyükről fel nem állva/nem felállva tapsoltunk*.

b) A *-hat/-het* morféma problematikája. – T. SOMOGYI MAGDA (i. m. 78) idézi ELEKFI LÁSZLÓT (Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. Műhelymunkák 4. Bp., 1988. 49), aki szerint a *-hat/-het* képző jelentésénél fogva közel áll a módjelekhez. Ezt annyiban pontosítom, hogy a ható igék elsősorban a feltételes mód jeléhez és a *lehet* módbeli segédigéhez – eredetileg a *van* és a *lesz* ható igéje – állnak közel: *Az órának vége, kimehettek (ki lehet menni, kimehetnétek, kimennétek már)*. A *-hat/-het* morféma képző volta mellett több érv szól (ÉKsz.; KESZLER: Nyr. 1997: 89; PETE: Nyr. 2004: 194). Ezek az érvek a következők: 1. A ható igékből a módbeli segédigékhez hasonlóan nem képezhetünk közvetlenül *-ás/-és* képzővel főneveket (vö. **megoldhatás, *kellés, *illés*). KIEFER FERENC-nek (2003. i. m. 189) van egy jelentősnek tűnő érve: „amennyiben egy toldalékolt képződmény sohasem lexikalizálódik, akkor az nem szó értékű, ha pedig nem szó értékű, akkor a toldalék nem hozott létre új szót, s ezért nem lehet képző (ez az eset áll fenn például a *-hat/-het* esetében)”. A *van* és a *lesz* igék ható igéje a *lehet*, ebből képződik a *lehetőség* melléknév, a jelen idejű melléknévi igenévéből pedig a *lehetőség* főnév. Továbbá: *Ennek a feladatnak a megoldhatósága kérdéses. A beteg althatatósága problémát jelent. Vö.: Mehetnékem van. Bajba jutott úrhatnamsága miatt. Egy grammatikai kategóriát kifejező szóalak igazi lexikalizációja a *keljfeljancsi, nefelejcs, légyott, nebáncsvirág, eszem-iszom*. 2. A módbeli segédigékhez hasonlóan a ható igéknek nincs összetett jövő idejük, határozói igenévük, múlt idejű melléknévi igenévük. 3. Főnévi igenévük korlátozott használati lehetősége megegyezik a módbeli segédigék önálló használatával: *Kelleni kell az eső, de nem most. Illeni illik neki ez a färmernadrág, de nem erre az alkalomra. Alhatni alhatsz nálunk, de csendre ne számíts. Lehetni lehet, de nem kötelező*. 4. A ható igéknek van feltételes és felszólító módjuk: *Én is elmehetnék a boltba. Nyughass már!* 5. A szenvedő ragozásban a ható igéknek nem a határozói igenévét, hanem az *-ó* képzős melléknévi igenévét használjuk.: *Ez a feladat meg lesz oldva. – Ez a feladat megoldható*. 6. A *-hat/-het* morfémat *-atlan/-etlen* képző követheti: *Ez a feladat megoldhatatlan. Ez a leves ehetetlen*. A *-hat/-het* tehát szóképző morféma, de csak a *lehet* ige módbeli segédige, mert csak vele ragozhatjuk a főnévi igenevet: *Ki lehet menni/mennetek*.*

c) A középfok jelének a problematikája. – A középfok *-bb* jelét T. SOMOGYI MAGDA (i. m. 74) KÁROLY SÁNDOR és BERRÁR JOLÁN véleményével egyezően a képzők közé sorolja, mert „a *-bb* előtt jelek nem állhatnak, csak utána, képzők követhetik. Ezek a pozicionális tulajdonságai elhatárolják a többi jeltől”. Vö.: *jo-bb* → *jobb-an, jobb-acska, jobb-ít*. Ez a felfogás összekeveri a szóalakképzést a szóképzéssel. A fokjel pozicionális tulajdonságaival semmi probléma nincs, mivel a jel a szógyökér után álló posztfixek egyik fajtája. A múlt idő, a feltételes mód jele, a többes jelek előtt számos esetben szintén nincs egy másik jel: *írt, írna, írj, hajók, hajói*. A MGr.-ban (191) fokjellel találkozunk. Ez felel meg a természetes nyelvi logikának, mivel a fokozás során új szavak nem képződnek. A Volga hossza a fokozás során például egy fikarcnyit sem változik: *A Volga hosszú folyó Európában. – A Volga hosszabb folyó, mint a Duna. –*

A Volga Európa leghosszabb folyója. A *Ma hidegebb van, mint tegnap* és a *Ma van az év leghidegebb napja* mondatokban azonban a hőmérséklet foka változhat, mert nem ugyanazt az időjárást hasonlítjuk össze. Az *Erika szép lány – Erika szebb lány, mint Éva – Erika a legszebb lány* mondatokban a vitathatalan szépséget az alapfok jelöli. Az *öreg – öregecske*, a *Mária – Marika – Mariska* stb. változatok viszont már önálló szavak.

d) Az *-ék* „heterogén többségre utaló” jel. – Nyelvtanainkban (pl. MGr. 191) található még az *-ék* jel: *szomszéd-ék, Szabó-ék, Péter-ék, anyám-ék*. Ez a morféma az ÉKsz.-ban (1972., 2003.) többes számú főnévképző. A magyarban a csak többes számban használt főnevek mind gyűjtő jelentésűek: *Alpok, végek* 'az országnak a török birodalommal határos szélei, várai'. A „heterogén többség” nehezen értelmezhető elnevezés (vö. *Ebben a szekrényben könyvek vannak, a másikon ruhák*). Az *-ék* a beszélő személyes ismerettségét feltételező, rokonsági összetartozást jelölő, gyűjtő jelentésű, csak többes számban használatos főnevek képzője. Vö.: *Kárpátok* 'a Kárpátok nevű hegyek összessége' – *Szabóék* 'a Szabó családhoz tartozók összessége' – *parasztság* 'a parasztok összessége'. A magyarban az ilyen képzők után állhat állítmányi *-é* birtokjel: *Ez a székház a parasztságé. – Ez a ház Szabóéké*. Van még egy *Egyesült Államok* típusú gyűjtő jelentésű főnevünk, amelynek a többes konceptuális jelentése egyedi denotatív jelentést fejez ki. Ezt jól tükrözi az állítmányi egyeztetés a magyarban és az angolban, a németben és az oroszban viszont az állítmány többes számú: *The United States has supported the new wording. – Die Vereinigten Staaten haben die neue Formulierung unterstützt*. Vö.: *Szabóék elutaztak/dolgosak. – Szabóék az egyik szomszédom, Pirosék a másik*.

e) Az *-ik* kiemelő „jel” szintén nem képez morfológiai kategóriát, hanem bizonyos szófajokon belül korlátozott gyakoriságú szóképző morféma. Képez sorszámneveket (*negyed-ik, hatod-ik*), névmásokat (*egy-ik, más-ik, mely-ik*), középfokú melléknévekből határozott névelővel használatos főneveket, amelyek melléknévként is használhatók: *A nagyobb-ik-at/a nagyobbik almát adom neked*.

3. R a g o k. – KIEFER FERENC-nek (2003. i. m. 202) az a nézete, hogy „a jel és a rag ... közötti megkülönböztetést csak a magyar nyelv grammatikája ismeri”, a szerző általános nyelvészeti tájékozottságának egyoldalúságát tükrözi. E cikk elején megnevezett munkáimban nemegyszer hangsúlyoztam, hogy az orosz nyelvészetben már az iskolai tankönyvekben megkülönböztetnek szóképzőket és formaképzőket (ez utóbbiakat a magyarban jeleknek nevezik), valamint ragokat. (Н. В. ВАСИЛЬЕВА и др. 1995. i. m.: „Словоизменятельный суффикс служит для образования форм слова: красивее, нес-л-а, нес-ущ-ий.”) KIEFER-nek az a véleménye, hogy „a jel és a rag megkülönböztetése nyelvtanírás hagyományon alapszik csupán, a kettő között funkcionális különbségek nem állapíthatók meg”, az angol nyelvészet hagyományait tükrözi, mivel e nyelvben lehetetlen a jel és a rag megkülönböztetése. A rag a szónak ragozáskor váltakozó része, amely egy szófaj paradigmatisz alkantani kategórián belüli valamennyi oppozíciós morfémához kötött grammatikai jelentéseket fejez ki. A magyarban a ragozási típusoknak megfelelően esetrag, birtokos személyrag és személyrag van. Az összes többi szóalakképző morféma jel (vagy formaképző), amely egy adott kategórián belül annak csak egyik oppozíciós jelentését képezi. A többes szám *-k* jele például csak a többes számban történő ragozáskor jelentkezik, de akkor mindegyik esetben jelen van, az esetragok viszont esetenként változnak. Igeragozáskor a múlt idő jele csak a múlt időben van jelen, a személyragok viszont mindegyik személyben, számban és időben váltakoznak. A *szépen, szebben, magyarul, kicsiben* határozószói kategóriális jelentésű szavaknak nincs ragozási paradigmájuk, ezért e szavak egykori ragjai a mai nyelvi rendszerben képzők.

a) A névszók viszonyragozása. – A mai napig vitatott, hogy hány esetük van a magyar főneveknek. A MGr. (192–207) tipizálja az esetragok megítélésének a szempontjait. A válasz befolyásolja a képző és a rag elhatárolását. A német főnevek ragozása nekem azt az ötletet adta, hogy a magyarban is a megszámlálható tárgyat jelölő főnevek minden esetét tudnunk kell egyes és többes számban is határozott névelővel használnunk. Ennek alapján a magyar főneveknek a következő 17 esetük van (PETE, Hány esetük van a magyar főneveknek: Nyr. 2003: 308–13): 1. alanyeset (nominativus): *A ház felépült*; 2. tárgyeset (accusativus): *A ház-a-t felépítették*; 3. birtokos eset (genitivus): *A ház-nak a falai/a ház falai magasak*; 4. részes eset (dativus): *A ház-nak adták a pályázati pénzt*; 5. eszköz- és társhatározói eset (instrumentalis): *A ház-zal együtt vette meg a telket*. – Belviszonyt jelölő esetek: 6. *hová?* (illativus): *Ebbe a ház-ba ment be*; 7. *hol?* (inessivus): *Ebben a ház-ban lakik*; 8. *honnan?* (elativus): *Ebből a ház-ból jött ki*. – Felszíni viszonyt jelölő esetek: 9. *hová?* (sublativus): *Erre a ház-ra szállt a gólya*; 10. *hol?* (superessivus): *Ezen a ház-on láttam egy gólyát*; 11. *honnan?* (delativus): *Erről a ház-ról szállt fel egy gólya*. – Közelséget jelölő esetek: 12. *hová?* (allativus): *Ahhoz a ház-hoz szaladt a rendőr*; 13. *hol?* (adessivus): *Annál a ház-nál várták a rendőrt*; 14. *honnan?* (ablativus): *Attól a ház-tól szaladt el a tolvaj*; 15. végpontot jelölő eset (terminativus): *Addig a ház-ig vezették el a villanyt*; 16. célt és okot jelölő eset (finalis-cauzalis): *Ezért a ház-ért dolgozott éjjelnappal*; 17. átformáló eset (translativus): *Ezeket a kalibákat házak-ká építik át*.

A 17. eset határozott névelővel nem használatos, de a főnév állhat többes számban. A további „eseteket” a határozószókhöz sorolom, amelyeknek már képzői vannak. A *nagyban, kicsi-ben* stb. határozószókban a korábbi ragok homonim képzők. Az összetételek előtagjaiban, sőt utótagjaiban is vannak megmerevedett (nem váltakozó) ragok, amelyek a gyökérrel együtt az összetételek egyik összetevőjét alkotják: *jó-t-áll, lét-re-hoz, part-ra-szállás, sor-ba-állás, nemszeret-em dolog, nemsoká-ra megjön* stb.

b) A névszók birtokos személyragozása. – Nyelvtudományunkban a korábbi birtokos személyragokat az utóbbi időben birtokos személyjelnek nevezik, mert győzött az a nézet, hogy a ragnak szóalakzárónak kell lennie („a rag után újabb toldalék nem következhet”), továbbá egy szóalakban csak egy rag lehet. A besorolás fő szempontja azonban az, hogy a birtokos személyrag minden személyben változik, a többes birtokjel azonban minden személyben megmarad. Ez a jel (formaképző) és a rag fő különbsége minden nyelvben. Az orosz összetett számnevek ragozásában két egyforma rag megjelenése is lehetséges (*около пят-и-десять-и солдат*). Az ezernél is jóval több orosz visszaható ige személyragozásában (*уч-у-сь – уч-ишь-ся*), a határozatlan névmások ragozásában (*кого-нибудь*) pedig az esetragokat toldalék követi. A magyar *Mindnyájan izeg-t-ünk-mozog-t-unk* ragozott alakokban is két azonos személyrag van: *Mit izeg-sz-mozog-sz?* A *beleszeret, beleakad, beleköt, beleerőtlet, belekarol* stb. igék ragozása kettős irányultságú. 1. 3. személyű alannal a *belé-* prefixoidot ragozhatjuk minden személyben: *Péter belém (beléd, belé, belénk, belétek, beléjük) szeret* (ez az ige szótári alakja, de ragnélküli ragozott alak is). 2. Nem 3. személyű alannal mindkét tagot ragozzuk: *Félek, hogy belé-d szeret-e-k, te pedig nem szeret-sz belé-m*. A *belehal, belefül, belefut* lád igéket csak egyféleképpen ragozhatjuk, mivel egyirányultságúak: *belehalok (belehalsz, belehal...)* vmibe. A *lábszár, lábnyom, kézfej, lábfej* összetett szavaknak is ragozhatjuk az első és második tagját is: *Csak a lába szárán csapkodja a legyeket. Vaskos lábnyomától messze reng a parlag (Arany) – A lába nyomát is megcsókolhatod. A lábfejemen/a lábam fejen van egy seb*.

c) Unifixe k. – Unifixekeknek a jeleket és ragokat a szógyökérhez vagy a szótőhöz kapcsolódni segítő kötőhangzókat nevezem. (Velük a „Zérók és nem zérók, kis pro-k

és nagy PRO-k a magyarban” című cikkemben foglalkozom: Nyr. 2004: 330–1). Ennek a lényege, hogy az unifixeknek szófajokhoz kötődő kategoriális használatuk van. A többes *-i* birtokjel önálló szegmentálhatósága lehetetlenné teszi az unifixeknek előhangzóvá történő átminősítését: *könyv-e-i-m-ben. Kiknek a tyúkjait lopták el? – A szomszéd-a-i-m-é-i-t.* (A HB. *feleym* példája nem bizonyítja az *-ai/-ei* morfémaváltozat megjelenését. Arany Jánosnál és másoknál is nemegyszer találkozunk a többes *-i* birtokjel önálló használatával: *Jöjjenek ellenségi, ha voltak!*) A magánhangzók utáni önálló használat pedig egyenesen tagadja az *-ai/-ei* morfémaváltozat kialakulásának a lehetőségét. A képzők esetében viszont az teszi kevésbé bonyolulttá a nyelv leírását, ha előhangzó (unifix) nélküli képzővariánsokat tartunk számon.

d) A zéró jelek és ragok problematikájával az előbb említett cikkemben foglalkoztam, most erre a kérdésre nem térek ki.

2. Analitikus szóalakok képzése formaszók, segédszavak segítségével történik. Analitikus szóalak a magyarban kevés van. A tulajdonságot jelölő mellénevek lefelé fokozása nem egy nyelvben – így a magyarban is – analitikusan történik (vö. positive und negative Graduierung, ascending and descending graduation). Magyar: *A Balti-tengerben a víz kevésbé sós, mint a Fekete-tengerben;* angol: *The water in the Baltic Sea is less salty than in the Black Sea;* német: *In der Ostsee ist das Wasser weniger salzig als im Schwarzen Meer;* orosz: *В Балтийском море вода менее солёная, чем в Чёрном.*

A magyarban analitikusan képezzük az igék összetett jövő idejét és az igék múlt idejű feltételes módját: *Hamarosan el fogok menni hozzátok. Elmentem volna hozzátok, ha nem betegedtem volna* meg. Ezzel kapcsolatban felhívom az olvasók figyelmét KIEFER FERENC véleményére (2003. i. m. 185), amely szerint „a jövő idő és a feltételes mód vagy szintaktikai, vagy morfológiai kategóriának tekinthető”. Én a jövő időt és a feltételes módot is morfológiai kategóriának tartom, ő pedig e kategóriák morfológiai kezelése ellen több érvt sorakoztat fel. 1. Azonosnak véli a *fog* időbeli segédigét, a *kell*, *szabad* módbeli segédzavakat (amelyekkel a magyarban a főnévi igenevet ragozhatjuk), a gyakorító cselekvésmódot kifejező *szokott* igét, továbbá a tudatos cselekvést jelölő, önálló jelentésű *akar* igét (amelynek az angol megfelelője elsősorban a *want* és a *wish* igék), mivel ezek is kifejezhetnek jövő időt. Az angol és a német beszélt nyelvben az ’akar’ jelentésű módbeli segédige valóban kifejezhet jövő időt, magyar megfelelőjük azonban a *fog* időbeli segédige: *Wir wollen morgen kommen. We will come tomorrow.* ’Fogunk holnap jönni’ (PETE, A nyelvi modalitás három fő típusa: MNy. 2002: 178–91). 2. További érve a jövő idő és a feltételes mód alakjainak morfológiai kategóriáknak való felfogása ellen az „alakzatok” sorrendjének a megváltoztathatósága és más elemeknek a beékelhetősége: *írni fog, írt volna – írni ő aztán sohasem fog, fog ő neked még írni, írt is volna.* Általános nyelvészeti és magyar nyelvi ismereteink azonban nem erősítik meg azt a vélekedést, hogy egy szó vagy egy összetett szóalak hangalakjának folyamatosnak kell lennie. A németben például minden segédigés analitikus idő- és módalakot egy vagy több szó szakíthat meg. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyar e vonatkozásban tipológiailag nem az angol, hanem a német nyelv csoportjába tartozik. Vö.: *Ich habe meinen Schlüssel verloren. – I have lost my key.* ’Elvesztettem a kulcsomat’. Más vonatkozásban még az angolban is megszakítható egy szó. Vö.: *He dropped his book and bent to pick it up.* ’Elejtette a könyvét és lehajolt, hogy azt felvegye’. 3. Következő érve: Az analitikus jövő idő és feltételes mód alakjaiból nem képezhetünk szavakat. Nincs például **írni fogás*, **írt volnás*. Azonban sem a szintetikus, sem az analitikus szóalakok általában nem alapszavai egy képzett szónak: **eszemés*, **írókás*.

3. Szuppletív szógyökérváltás + jel vagy rag (*sok* → *több*, *van*, *lesz* → *lenni*, *mi* → *bennünket*), szógyökérkiegészülés + rag (*engem*, *téged*, *minket*, *titeket*), szógyökérelhagyás és viszonyragok és névutók személyragozása (*énnekem* → *nekem*, *énvelem* → *velem*, *énmellettem* → *mellettem*) is előfordul a magyarban.

V. A szóképzés morfe mat ik á ja. – A szóképzés (ang. *derivation*, ném. *Wortbildung*, or. *словопроизводство*) során szófajtartó vagy szófajváltató új szavakat képzünk, amelyeknek a lexikai (szemantikai vagy pragmatikai) jelentése módosul vagy megváltozik. A szóképzés-elemzés az alapszót (ang. *base form*, ném. *Grundwort*, or. *мотивизирующая основа*) és a járulékokat (ang. *formant*, ném. *Formans*, or. *формант*) határozza meg. E téma kapcsán az olvasók figyelmébe ajánlom „A szóképzés kompozicionális jellegéről” című cikkemet és az ott található irodalmat (PETE: Nyr. 1997: 470–5).

VI. A szóösszetételre vonatkozó tudnivalókat KIEFER FERENC (2003. i. m. 198–201) kiválóan összefoglalja, egy-két kijelentése azonban kategorikusnak tűnik. Az előzőekben már opponáltam azt a meghatározását, amely szerint „a szó olyan képződmény, amely szintaktikai szempontból egy egységként viselkedik, részei közé más elem nem ékelődhet be, részeinek sorrendje nem cserélhető fel” (i. h. 198). Mindez a magyarban az összetett igék egy részére, a prefixes igékre nem érvényes. Az összetett főnevek részeinek a sorrendje elég sokszor – a jelentés megváltozásával – felcserélhető. A *magyar–orosz szótár* nem ugyanaz, mint az *orosz–magyar szótár*. Az angolban is lehetségesek hasonló transzfixes felcserélések: *out break* – *break out*, *out fall* – *fall-out* stb. A *víz-vezeték-szerelő* összetett szóba is beékelődhet egy másik tő: *víz- és gázvezeték-szerelő*. „Az összetett szó szerkezete bináris” (i. h. 199) kitélt így módosítanám: a szóösszetétel bináris, de az öszetett szó morfémászerkezete nem mindig az, l. a *víz-vezeték-szerelő* szó morfémászerkezetét. Ahogy a szóképzést, úgy a szóösszetételt sem szabad azonosítanunk a morfémaelemzéssel.

PETE ISTVÁN

Systematization of morphemes in Hungarian

Morphemics is a branch of morphology dealing with the morphemic analysis of words (root → affixes), with form-building (stem → inflectional affixes), with word-building (base form → formants) and with composition (two or more words → compound word). The root of a word is the smallest shared morpheme within a family of words which carries the main lexical meaning of related words: *asztal* – *asztal-i*, *asztal-os*. According to their use, roots are usually free morphemes (can stand alone as complete words). Bound roots can never stand alone to make a word: *hent-es*, *fesz-ül*, *patt-an*, *gyógy-ít*. In some compound words two roots can be used as transfixes (usually in different meanings): *vagyonrész* – *részvagon*, *munkabér* – *bérmunka*. The roots of old compound verbs are used in Hungarian as ambifixes: ***Létrehozták a megállapodást***. – ***Nem hozták létre a megállapodást***. Affixes are morphemes that can be added to a root. They are generally classified into various types, depending on their (1) position with respect to the root, (2) use, (3) function, (4) meaning, (5) frequency, (6) productivity and (7) origin. – According to their position with respect to the root, affixes fall into classes as follows: an affix added before the root of a word is a prefix: *a-morális*, *ki-járat*; affixes after the root are postfixes: *ki-jár-at-i*. An affix between two roots is an interfix: *bar-o-gráf*, *ocean-o-gráfia*. A unifix is an affix between a root (or stem) and a postfix: *ad-o-tt*. A superfix (also called suprefix) is a suprasegmental (stress or tone) distinction: ***dél felé mentünk*** – ***délfelé ebédeltünk***. There is no infix and no internal flexion in Hungarian. Ac

ording to their use, affixes are almost always bound morphemes. The Hungarian verbal prefixes are used as ambifixes. The confix (also called circumfix) is an affix that is realised as a combination of a prefix and a suffix, such as *be-dutyi-z*. According to their function, affixes may be derivational, inflectional, or syncretic. The Hungarian postfixes are divided into derivational suffixes, inflectional suffixes (called *jel* in Hungarian, like past-tense *-t* in *írt*) and flexional endings of cases, persons or possessive endings.

ISTVÁN PETE